

ПИТАННЯ МЕТОДОЛОГІЇ, ІСТОРІОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА

Олег Горенко

ІСТОРИЧНИЙ СВІТОГЛЯД І МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ ІСТОРІЇ ТА ПОЛІТИКИ

Стаття присвячена актуальним практичним і методологічним проблемам взаємозв'язку історії та політики в контексті осмислення базових комунікативних підстав професійного історіописання. Оцінюються перспективи посилення соціальної відповідальності історичної науки. Аналізується європейський досвід формування «демократичної компетентності» громадян і можливості впливу історичної науки на розвиток загальної політичної культури.

Ключові слова: історія, політика, демократична компетентність, політична культура.

Мабуть, було б коректніше вже у самій назві даної розвідки акцентувати нашу зацікавленість у з'ясуванні політологічного потенціалу історичної освіти. Однак існує реальна небезпека наразитися на звинувачення у надмірній «політологічності» авторського стилю історичного мислення. Настирливе розмежування історії та політології настільки прижилося у професійному історіописанні, що воно пережило усі методологічні «повороти», «розвороти» й «перевороти». На нашу думку, такого роду методологічна цнотливість не лише обмежує горизонти корисності історії для життя, а й суттєво зменшує шанси уникнення старих політичних помилок та, як наслідок, давно знайомих історичних негараздів. І це при тому, що у царині історіописання вже давно визнано, що наркотична залежність історичної науки від політики починається одразу, як тільки автор починає гаряче переконувати Читача у абсолютній незаангажованості конкретного історичного опису.

Історіописання за умов, «коли політика є всюди...»

За великим рахунком, історики є теоретиками від політики, які принаймні у площині політичної історії намагаються якимось узагальнити її багатий досвід. Незалежно від того, тлумачать вони його як плід

активності видатних особистостей та народних мас, чи усі остаточні рішення щодо напрямів історичної еволюції людства й природи є, у їхньому розумінні, виключно результатом Божого промислу. Зрозуміло, що й сам Читач — зовсім не марсіянин, а живе створіння, яке глибоко переймається своїми земними проблемами й завжди має особисті симпатії до тих чи інших політичних рецептів їхнього вирішення. «Історики-державники» завзято вивчають історію держав, а прискіпливі наглядачі за «цеховою» політичною свідомістю уважно пильнують, щоб дослідник історії бува не порушив канон і не дозволив собі більш предметно зацікавитися глибинним устроєм «держави» як інституту, прагматичним механізмом її функціонування. Навіть коли йдеться про вкрай необхідний досвід облаштування демократичної держави на фундаменті поки що малозрозумілих, але життєво необхідних демократичних цінностей. Так, начебто без такого заглиблення у реальні механізми демократичної державності і без реального розуміння демократичних цінностей не втрачає сенс наукове осмислення практичного досвіду становлення й існування демократичних держав як суб'єктів історичного процесу.

Ще Аристотель на самому початку своєї вікопомної «Політики» твердо наголошував на тому, що *«будь-яка держава є свого роду спілкуванням, а будь-яке спілкування організується для якогось блага (...) до найвищого блага прагне те спілкування, яке є найважливішим з усіх і охоплює собою усі інші спілкування. Це спілкування й називається державою або спілкуванням політичним»*¹. Тож, за великим рахунком, вивчати історію «держав» і при цьому уникати предметного дослідження інституційних особливостей та механізмів «політичного спілкування» є вишуканим методологічним самообманом переляканого історичного розуму. Від такого самообману залишається млясе відчуття історії як процесу (щось на кшталт нескінченного падіння у безодню часу), але не залишається нічого, чим можна скористатися як реальним досвідом. Скептицизм з приводу «корисності історії для життя» народжується не тому, що кожна подія з минулого є унікальною за своєю природою (а значить унікальними є моделі людської поведінки у тих чи інших історичних ситуаціях). Він є скоріше наслідком того, що, вишукуючи потрібний для кращого розуміння сучасності фрагмент історичного досвіду, ми дуже часто шукаємо не те, що дійсно потрібно. Не ті елементи досвіду й не ті моделі поведінки. А трапляється так унаслідок відсутності глибокого розуміння сьогодення, слабкого усвідомлення реальної прагматики сучасних потреб, розпливчатого уявлення про фундаментальні поняття, реальні економічні, соціальні, культурно-ідеологічні та політичні процеси, про найважливіші інституційні механізми сучасної державності. Але саме з метою кращого розуміння сучасності й відбувається актуалізація тих чи інших ділянок «простору досвіду».

Якщо виходити з окресленого ще Фукідідом розуміння прагматики історичного знання, а не лише керуватися концептом історії як чистого задоволення, як «мистецтва заради мистецтва», то «сучасність» — це деталізовані умови задачі під назвою «актуальний історичний пошук». А як, скажіть на милість, можна вирішити хоч якусь конкретну задачу, достеменно не знаючи і глибоко не розуміючи її умов? Чи не саме це мав на увазі проповідник «аналітичної філософії історії» А. Данто, коли стверджував, що «мінімальне завдання історика полягає у тому, щоб дати істинний опис подій *свого* минулого». Фукідідівські міркування А. Данто з приводу тієї обставини, що «тільки з майбутнім ми можемо щось зробити», що лише стосовно майбутнього робота історика могла б принести якусь користь, змушують значно серйозніше замислитися над сенсом історичного аналізу в умовах інформаційної доби².

Уникнути визнання взаємозалежності історії та політики неможливо, але це зовсім не означає поблажливості до випадків підміни однієї іншою. Тобто до випадків, коли вчені підмінюють історію дешевим політиканством, а політики підмінюють справжню прагматичну політику пропагандистськими фантазіями на історичні теми. Коли псевдо-політики за підтримки псевдо-істориків намагаються депортувати цілий народ (або його чималу частину) у довільно реконструйоване історичне минуле.

Фундаментальне для історичної науки поняття «історизму» поєднує, як відомо, різні світогляди й методології. У свою чергу, світогляд формується у багатоманітному й багатоплановому політичному процесі. Незалежно від класичної або екзистенційної парадигми, від особистих симпатій до «історизму» або до «історичності», реальна історія є плодом комунікації як на національному рівні, так і на рівні міжнаціональному, міжнародному. Політична комунікація — це продукт формування світоглядних установок у процесі переживання «життєвого світу» людини, а політичні системи, у даному випадку, виявляються рамковими умовами становлення й функціонування цього мінливого й, водночас, інерційного духовно-культурного простору. Питання в тому, яким чином цю політичну комунікацію розуміти й враховувати.

Коли хтось намагається переконати оточуючих в існуванні аполітичного історіописання, то дуже часто він робить це виключно для того, щоб завадити розповсюдженню поглядів, які йому не до вподоби і які він у даний конкретний момент вважає небезпечними з точки зору комфортного існування у конкретній історико-політичній ситуації. Нічого спільного з наукою така ідеологічна мотивація не має. Які б нові «перспективи історіописання» не пропонували сучасні історики, з якою б карколомною швидкістю не зростала спільнота істориків, ніхто не здатний заперечити того очевидного факту, що межі політики розширилися.

Зрозуміло, що істориків у такій ситуації лякає криза ідентичності. Адже й справді, як зауважує П. Берк, *коли політика є всюди*, тоді постає питання про потребу у політичній історії як такій. Це вважається однією з причин тлумачення нашого часу як часу «кризи історичної свідомості» чи історичної методології. Однак, коли, за словами П. Берка, «з такими проблемами зіткнулися історики культури, як тільки вони перейшли від вузької, але чіткої дефініції культури в категоріях мистецтва, літератури, музики тощо до більш широкої антропологічної дефініції своєї дисципліни»³, то чи не має це бути поштовхом для радикального посилення відповідної зустрічної уваги з боку політичних істориків до проблем політичної культури і та історичних чинників формування політичного світогляду? І чи не саме цим шляхом пішов, приміром, Г. Вайт, коли спробував переконати у перевагах поетики історії?

Історична свідомість і «демократична компетентність»

Сьогодні вже замало виготовити й видати той чи інший масштабний опис політичної історії. Самому дослідникові потрібно наполегливо вчитися використовувати цей осмислений і узагальнений політичний досвід. Та, що мабуть ще важливіше, «вчитися навчати» такому практичному використанню інших. Приміром, увесь досвід демократичної трансформації країн Центральної та Східної Європи переконує у важливості посилення уваги до проблем загальної політичної культури спільноти і, зокрема, до питань політичної освіти, орієнтованої на прискорений розвиток славнозвісної «демократичної компетенції».

Інтелектуальна, моральна й суто професійна готовність громадянина до радикальних суспільних зрушень і до життя в нових історичних умовах давно є на європейських теренах об'єктом особливої уваги як з боку науковців, так і з боку політиків. «Європа» як важливий напрямок освітянської активності давно є важливим елементом системи шкільної та позашкільної політичної освіти як на загальноєвропейському рівні, так і на рівні окремих країн. Німецький дослідник Х. Беккер цілком слушно наголошує, що вже у процесі пошуків спільного, загальноєвропейського визначення самого поняття «політична освіта» дається взнаки плюралізм різноманітних національних підходів⁴. Ключову роль у формуванні системи змістовної політичної освіти як невід'ємної складової європейської політики відіграє Рада Європи, метою заснування якої й був, власне, ефективний моніторинг впровадження принципів прав людини, демократії та правової державності. На відміну від установ ЄС, які концентрувалися головним чином на адаптаційних просвітницьких проектах в інтересах забезпечення економічного та соціального розвитку, для Ради Європи у центрі уваги були й залишаються проблеми суспільно-політичні (перш за все пов'язані з вихованням у дусі прав людини та демократії).

Визначальний характер для діяльності РЄ має Європейська конвенція з прав людини від 1950 р. Принцип громадянської участі (Partizipation) у прийнятті важливих суспільних рішень є ключовим елементом демократичної стабільності і не повинен обмежуватися лише рамками виборчого процесу. Конкретизовані у 1997 р. під час другого саміту глав держав і урядів країн-членів Ради Європи освітні орієнтири щодо «виховання демократичної громадянськості на основі прав і обов'язків громадянина», а також забезпечення «участі молоді у державному й громадському житті суспільства», отримали подальший розвиток у наступний період і сформувалися у цілий напрям «Освіта в галузі демократичного громадянства» — *Education for Democratic Citizenship* (EDC)⁵.

Прямуючи європейським курсом під вітрилами багатовекторності, Україна протягом останніх десятиліть зробила в цілому чимало для пропаганди європейських цінностей, приєдналася до важливих європейських конвенцій, що регулюють цивілізоване громадянське співжиття в умовах демократії, але у підсумку виявилася демократичним невігласом як на рівні еліти, так і на рівні широкої громадськості. Справа, мабуть, у тому, що жодний європейський стандарт демократичної громадянської освіти не здатний компенсувати історичний дефіцит загальної *демократичної компетентності*. Для України сама лише пропаганда європейських цінностей далеко не вичерпує необхідного змісту політичної освіти (тим більше за відсутності нормальної системи такої освіти). Нехай не ображаються дослідники Київської Русі, симпатики Галицько-Волинського князівства, співці Хмельниччини й Запорізької Січі, симпатики УНР або Української держави зразка 1941 р., але функціональні характеристики згаданих моделей державності виглядають вельми далекими від актуальних потреб будівництва сучасної демократії європейського типу.

Увесь наш попередній державницький досвід має занадто відчутний присмак авторитаризму (а у 1941 — ще й достатньо відвертий присмак тоталітаризму!) Щоб «намислити» собі демократичні інституції на такій світоглядній основі, потрібно дуже напружитися. Ми дійсно не маємо власного, придатного для вжитку досвіду ефективної демократичної державності. На старті новітнього етапу національної незалежності ситуація з функціонально придатним демократичним досвідом у нас виявилась насправді значно гіршою ніж у розгромленій Німеччині навесні 1945 року.

За плечима у Німеччині була потужна традиція тривалої, часом вельми суперечливої за спрямуванням, але конкурентоспроможної у глобальному економічному просторі національної державності; потужний досвід національної політико-філософської думки, випробуваний прак-

тично у сфері зрілого політичного життя; суперечливий але надзвичайно цінний досвід реальної демократії і партійної активності чималого періоду Ваймарської республіки; і, зрештою, інтенсивні культурні контакти прогресивної німецької громадськості з країнами зрілої демократії та безпрецедентна економічна, політична, військова та інтелектуальна підтримка з боку потужних демократичних держав у найскладніші моменти повоєнної перебудови базових інституцій.

Україна ж мала засвоювати нові для неї демократичні принципи в умовах системної економічної кризи, спричиненої розвалом СРСР, правового нігілізму й морального занепаду впливової частини нової еліти доби первісного нагромадження капіталу (а простіше, підкилимного розтягування ласих шматків державної власності) й масового зубожіння громадян. Як результат, тривалий час закладалося викривлене уявлення про реальний гуманістичний потенціал демократичного устрою й самої ідеї національної незалежності як такої. Підсумкова «демократична компетентність» широких верств українських громадян, принижених хабарництвом, брехнею і насильством виявилася не просто «нульовою», а навіть «від'ємною». Усі нові рецепції європейських цінностей фактично повисали у повітрі, не отримуючи реальної культурно-світоглядної опори у вигляді ефективною національної державності.

Історіологічний потенціал політичної освіти й далі продовжує функціонувати у повному відриві від політологічного потенціалу історичної освіти. Чомусь наївно вважається, що обидва потенціали можна легко компенсувати розбудовою універсальної системи пропаганди, і що виключно у просторі пропаганди й творяться реальні європейські держави.

Однак, коли усі попередні століття конкуренції «народництва» і «державництва» українського історіописання так і не породили у суто мовному, образно-символічному просторі власного життєздатного проекту української держави, то звідкіля така впевненість, що він народиться в результаті виключно пропагандистської активності обдарованих медійників? Режим масової революційності як марксистсько-ленінської «живої творчості мас» здатний народити лише «владу рад» (тобто, владу мас як ідею), а не повноцінну державу як багатокомпонентну, системно організовану інституцію. Однак, ще нікому не вдавалося безкарно скасувати різницю між *сферою зовнішнього, технічного й організаційного устрою життя (держави, права, господарства)* — сферою, в якій втілення мирських інтересів сполучається з морально-правовим контролем над анархічними прагненнями, — і *сферою духовної культури* як колективного прояву духовної сутності людини (С.Л. Франк). Як засвідчила історія, занадто абстрактні й емоційно перенасичені ідеї держави із дивовижною легкістю перетворюються у «найхолодніше з усіх холодних чудовиськ» (Ф. Ніцше).

Якщо українська держава на рівні суспільної свідомості протягом століть закріпилася як *образ, символ, як надія*, як щось на кшталт «землі обітваної» для етнічно «дозрілих» українців, то це ще не є абсолютною гарантією її апріорної історичної конкурентоспроможності у реальному просторі міждержавних відносин. У державному будівництві немає нічого більш згубного й небезпечного, ніж втеча від реальності, яку можуть собі дозволити Автор і Читач того чи іншого підручника з історії. Олексій Ясь цілком слушно звертає увагу на «стиль» державницького мислення видатних українських істориків. У якості характерного прикладу можна навести наведені ним слова В. Антоновича про те, що держава — це «продукт людського розуму, який склався за вимогами історичного життя; це спілка, в яку вступили люди однієї чи багатьох національностей з метою забезпечити зовнішню безпеку та внутрішній благоустрій». Ще більш показовим є інше міркування про сутність українського тлумачення ідеї держави. «Ми привикли дивитися на державну владу, як на вираз можливої в даній суспільності суми справедливості і безпристрастності в відношенні до всіх своїх підданих, — пише В. Антонович, — без різниці їх суспільного угруповання, національного типу, особистого положення в суспільності і через те вважаємо ідею держави рівно дорогою для всіх осіб, що входять в її склад». Та, мабуть, найкраще, на думку О. Яся, означення держави дає вчений у лекційних викладах: «Держава — це контракт, укладений між собою одиницями, які її складають для досягнення певної мети. (...) Проте часто змішують поняття держави з поняттям про народність; вважають, що коли одна народність домінує в державі, то вона може нав'язувати свої етнографічні риси іншій народності, — це хибна думка, позаяк тут переслідують неможливе, а тому сили народу витрачаються на безцільну внутрішню боротьбу, вислідом чого є слабкість держави»⁶. Для нас, у даному випадку, не так вже й важливо, до якого «канону мислення» тяжіють такі визначення. Більш суттєвим є те, що вони засвідчують тяглість українського історичного тлумачення проблеми державності. Однак, на додаток, вони говорять ще й про помітну деградацію її сучасного ціннісного сегменту, при чому без помітного реформаторського поступу сегменту інституційного.

Якщо слідом за Геродотом вважати історичну науку практикою пізнання змісту подій у часі *шляхом «розпитування», «розвідування»* (від дієслова [*h*]istoreo — *розпитуую, дізнаюся*) (Н. Яковенко), то вже на одній цій підставі потрібно визнати, що історія пов'язана з політикою з моменту свого народження. Адже геродотівське «розпитування» — це не лише геном сучасної «усної історії», а й фундаментальний принцип історичного пізнання як такого. Як це не сумно буде визнати високому «суддівському корпусу» істориків, зв'язок з політикою під час такого

«допиту свідків» починається практично одразу: той, хто формулює питання, має власні політичні переконання; ті, хто має відповідати на питання історика, є учасниками політичного процесу й мають свої погляди на його перебіг; самі запитання, зазвичай, стосуються характеристик і змісту знакової історичної події, що змінює загальний політичний ландшафт простору спілкування громад, станів, національних спільнот і цілих народів. «Історія як запитання» — це перш за все певна логіка і послідовність запитань.

Характерно, що в епоху постмодерну суттєво збагачується не лише спектр питань, а й прикладний інструментарій *модельовання відповідей*. Прискореними темпами відбувається небезпечна віртуалізація політичного простору й дуже часто підміна точно сформульованого питання політично доцільною *констатацією* змушує визнавати піррову перемогу політики над історією. Реальний історичний досвід у черговий раз викидається на смітник самовпевненими симпатиками «волі до влади».

І. Кант у добре відомій всім історикам-міжнародникам праці «До вічного миру» (1795) наголосив на потребі кореляції політики і моралі. Сама назва праці, як зізнається сам Кант, запозичена ним з вівіски одного голландського корчмаря, на якій поряд із цим сакраментальним апелятивом було намальовано кладовище. Можна вважати це чорним гумором надсерйозного філософа, який, тим не менш, шукав варіанти вирішення проблеми мирного співіснування народів за межами тієї парадоксальної логіки невідворотного насильства, котру згодом сформулював Клаузевіц. Мабуть немає нічого дивного у такій парадоксальності, коли враховувати, що на час написання даної праці вже на повний зріст піднялася над Європою кремезна креатура Великої Французької революції. Гострий критичний розум цілком обґрунтовано презентував зародок діалогічної парадоксальності, коли свій заклик до узгодження політики з мораллю сполучив із застереженням щодо *політичної моралізації*, яку назвав основним джерелом того зла, що заступає людям шлях до вічного миру. На глибоке переконання філософа, «політичний мораліст починається там, де моральний політик справедливо закінчує, (...) політичний мораліст, підпорядковуючи у такий спосіб принципи меті (тобто запрягаючи коня позаду воза), робить даремною свою власну мету: узгодити політику з мораллю»⁷.

Історик, як би глибоко він не занурювався у матеріал, за кожного нового загострення суспільної кризи знову опиняється перед необхідністю вчасного розрізнення політичних моралізаторів і моральних політиків. Особливо тоді, коли політичні моралізатори починають рішуче заперечувати свободу світогляду інших, вважаючи такий крок значно більш надійним засобом досягнення цілей урядування, ніж нудну роботу

по завоюванню реального політичного авторитету у суспільстві. При цьому найпростішим способом «дезінфекції світоглядів» знову виявляється емоційна апеляція до «суду народу» при одночасному розширенні власних можливостей управління судженнями цього самого народу.

Європейське самоусвідомлення як досвід соціальної взаємодії

На основі існуючого європейського досвіду не так вже й складно визначити систему принципів нормальної соціальної взаємодії. У більшості випадків лише незбагненна ідеологічна зашореність стоїть на заваді повноцінного європейського самоусвідомлення. Навіть якщо якусь державу недалекоглядні європейські чиновники роками й десятиліттями витримують у стані невизначеності щодо перспективи повноцінного членства в ЄС, то це ще зовсім не обов'язково має породжувати у громадян безглуздий потяг до державницького самогубства за принципом «Якщо не європейська — то ніяка!». Такого роду настрої скоріше є характерними для соціально-психологічного стану мешканців славнозвісного «Абсурдистану», на руйнацію якого поклав своє життя щирий європейський демократ Вацлав Гавел. Адже у карнавальній символізованій, політично агресивній, але абсолютно безпорадній у практичному відношенні декларації європейськості насправді немає нічого європейського. Прагматичний і системотворчий європеїзм — це перш за все модель раціонального оновлення національного життя. Її не вдається безкарно підмінити модернізованою конструкцією відомого «Троянського коня», єдиним покликанням якого є створення психологічних передумов для примітивної руйнації й без того ненадійних національних мурів, котра завжди полегшує десантування іноземних менеджерів, але, на жаль, далеко не завжди призводить до реального зміцнення європейських гарантій прав людини і громадянина. Небезпечним історичним феноменом є такі «варязькі гості», які лише гарно співають свою класичну пісню, але при цьому геть не здатні реально виконати обіцяне. Гостинні хазяї завжди у підсумку почуваються обдуреними, коли після солідної політичної передоплати так і не отримують обіцяного розширення європейського простору свободи, обіцяного зміцнення фундаменту всенародного добробуту і обіцяного верховенства права. При цьому історично доволі тривіальною є ситуація, коли в умовах «шоку без терапії» активно практикується підштовхування розгублених громадян до «втечі від реальності». За відсутності реальних реформ в інтересах людей примножуються спроби зміщення фокусу суспільної уваги з гострих питань сьогодення на складні питання історії. Напередодні визначних ювілеїв як на українських теренах, так і за їх межами ніколи не бракує політиків, державних діячів, чиновників й різного роду політтехнологів, які прагнуть отримати ідеологічні дивіденди на біржі історії.

Позиція професійних істориків на таких етапах є демонстрацією рівня розуміння соціальних функцій науки. Стає одразу зрозумілим, чи історична наука здатна мобілізувати потенціал історичного досвіду для розв'язання складних світоглядних конфліктів і збереження національної єдності, чи вона задовольняється роллю ідеологічного рупора однієї з непримиренно конфлікуючих сторін. Епохи радикальних історичних перетворень завжди були теоретичним викликом для суспільствознавства і, водночас, слушною нагодою для пошуків нового, більш адекватного концептуального узагальнення історичної ситуації. Адже у такі моменти сама історична свідомість потребує термінової структурної трансформації, оскільки вона катастрофічно не встигає за плином часу й дуже часто ціпеніє у лабіринтах заангажованої наукової думки або у коралових рифах корисливого політичного абсурду анонімних історичних акторів.

Історична епістемологія не витримує безапеляційного тиску емоцій безпринципного політичного розуму. В умовах чергової кризи розум індивіда, заклопотаного буденними проблемами соціально-економічного виживання, обов'язково впирається лобом у кам'яний мур нового політичного романтизму. Цей романтизм дуже швидко починає тріщати по швам під тиском чергового політичного шахрайства й у такі моменти неначе фіговим листком прикривається гучними деклараціями незалежності історії від політики.

Це виглядає особливо дивним у ситуації вольового розгортання широкомасштабного політичного співробітництва з європейською демократією після підписання у 2014 р. Угоди про асоціацію між Україною і Європейським Союзом. Угоди, до якої Україна прагнула протягом двох десятиліть новітньої незалежності, але яка вже за декілька місяців почала коштувати українському народові так дорого, як не коштував жодний міжнародний або внутрішньо-правовий акт сучасної української історії. Можна бути певним, що попит на реальний політичний, економічний і соціальний досвід у ході імплементації цієї угоди з часом буде тільки зростати. Ця знакова угода, що по суті радикально змінила перебіг української історії, є переконливим свідченням не лише зростаючої єдності внутрішньої і зовнішньої політики у процесі демократичної трансформації, а й є ще одним незаперечним доказом нерозривного глибинного зв'язку історії та політики в цілому.

Ще наприкінці XIX ст. Михайло Драгоманов спеціально наголошував на важливості європейського досвіду «самоуправи і корпоративного життя», громадянських навичок «контролювання ходу громадських справ». Учений закликав формувати «умілість самим вести всі справи, умілість на ділі користуватися написаними в законах правами». Саме завдяки цьому, на його думку, «політична археологія в Європі має такий живий інтерес і

притяга до себе стільки наукових сил»⁸. Як на нашу думку, згаданий європейський досвід «самоуправи і корпоративного життя» був нами проігнорований у найвідповідальніший момент історичного оновлення української національної державності. Історичні наслідки такого кроку не забарилися.

І.І. Колесник слушно звернула увагу на характерний для початку 1950-х рр. феномен поєднання проблематики соціальної історії та історії понять у працях В. Конце. Дослідниця вважає це обґрунтованим методологічним кроком, оскільки «історія описується за допомогою відповідних понять, а відтак суспільство та мова належать до метаісторичних даностей». Такий висновок є наслідком адекватного розуміння тривалої спільної еволюції політичної історії та історії понять як різних варіантів акумуляції історичного досвіду⁹. Теоретико-пізнавальна основа взаємозв'язку історії та політики, принаймні у площині колективного досвіду людства, втіленого у поняттях та, відповідно, в історії понять є більш ніж очевидною.

Гострий методологічний конфлікт між «історизмом» та «історицизмом» значною мірою є наслідком своєрідної етапної політизації історичної свідомості на тлі загострення кризових явищ у просторі реальної історії. Класичний «історизм» з його поважним ставленням до індивідуальності й неповторності культурно-історичної реальності, змушений був доводити свою життєздатність у жорсткій соціальній конкуренції з холістськими конструкціями гегельянсько-марксистського типу, котрі К. Поппер свого часу охрестив «історицизмом». Відродження поваги до унікальних культурно-історичних феноменів, пошуки нового розуміння взаємозв'язку одиничного й універсального у ціннісному просторі історичної традиції — це, з одного боку, важливе завдання вітчизняної історичної науки на етапі посттоталітарного методологічного оздоровлення; а з другого боку — передумова формування повноцінної політичної складової демократичного самоусвідомлення.

За будь-якого виду історичної інтерпретації (біографічного, прагматичного, умовного, ідейного тощо) й, відповідно, за будь-якого підходу до історії (психологічного, причинового, телеологічного або етичного) одним з найбажаніших результатів історичного аналізу був і залишається адекватний опис механізму виникнення того чи іншого політичного статусу особистості, а також тієї чи іншої конфігурації соціальних зв'язків у рамках певної історичної спільноти. При цьому визначальною залишається історична зрілість самої людської здатності судження, критикою якої захопився І. Кант після завершення своїх студій «чистого» і «практичного» розуму. Переконаність В. фон Гумбольдта, Л. фон Ранке або Й.Г. Дройзена у тому, що історіографія повинна розглядатися як авто-

номне поле досліджень і як дисципліна з властивими тільки їй метою, завданням, методами і предметом, насправді зовсім не означає, що вона має бути автономною від реальності сьогодення, у тому числі й політичної. Хоча спроби такої автономізації ніколи не припинялися й ставали особливо активними у періоди системної кризи. Саме в умовах кризи найчастіше вдається спостерігати відверте ігнорування усіх класичних постулатів теорії історії. Приміром, висновку, що історична наука таки повинна відрізнитися від позитивістської науки, ідеалістичної філософії та романтичного мистецтва.

У просторі реальної політики сучасної України можна спостерігати унікальні варіанти абсолютної перемоги ідеалістичної філософії над позитивістською наукою, що відбувається у просторі мистецтва романтичної політики. Соціальні дарвіністи, які часто ховають свої істинні обличчя за розкрученими брэндами націонал-патріотів (і цим дискредитують поняття патріотизму), за своїми методами мало чим відрізняються від давно і послідовно засуджених національною історією більшовицьких інтерпретаторів марксистського позитивізму. Приміром, усе дройзенівське мистецтво *розуміння* і *тлумачення* вольових дій історичних діячів та історичних процесів капітулює перед «закритими списками» потенційних українських парламентаріїв. Сучасний українець у процесі тривалого навчання отримує солідний багаж знань про того чи іншого національного героя далекої минувшини, але не має жодного уявлення про того, хто сьогодні або вже завтра вирішуватиме його долю. Увесь історичний багаж досвіду розуміння й інтерпретації капітулює перед викликом політичної анонімності. Так формується паралізуюча віра у незбагненність історичного процесу й у те, що все складається саме собою. Частіше за все таку інтелектуальну упокореність невігласи і вважають історичністю.

Однак справжня історичність дуже багатовимірна й далеко не так статична, як це інколи видається на перший погляд. Приміром, «історія повсякдення» насправді є не стільки викликом у царині методології історієписання, скільки надзвичайно небезпечним викликом з боку реальної історії. Під час інтелектуалізованої рецепції західних цінностей усі наполегливі (й неабияк важливі для царини освіти) міркування *про користь і шкоду історії для життя* є не стільки даниною історіософській традиції, скільки результатом підсвідомого засвоєння інструменталізму як однієї з головних установок прагматизму. Адже згідно з переконанням прагматика У. Джеймса, людська свідомість є засобом пристосування до дійсності, а не відображенням об'єктивної реальності. Для іншого класика прагматизму Д. Д'юї взагалі усі поняття, ідеї, гіпотези, наукові теорії є інтелектуальними інструментами, що слугують розв'язанню завдань та

орієнтації у тих проблемних ситуаціях, які виникають у різних сферах досвіду.

Хоча кожна ситуація є унікальною й потребує специфічних рішень, певні поняття та ідеї можуть виявитися придатними для використання і в інших ситуаціях на кшталт таких собі загальних інструментів. Разом з тим, потрібно враховувати, що понятійні засоби призначені лише для *трансформації досвіду*, передбачення і врахування наслідків і не є образами реальності як такої. Звідсіля і прагматичне тлумачення істини як знання, що забезпечує успіх у конкретній ситуації. У цьому сенсі інструменталізм в інтерпретації фундаторів прагматизму перетинається з «конвенціоналізмом» та «операціоналізмом». Він є притаманним і деяким представникам неопозитивізму. Опозицією інструменталізму у цьому сенсі вважаються різні види реалізму і перш за все науковий реалізм. Тож, для сучасної української історичної науки та історичної практики видається питанням чималої ваги, у якій мірі новонароджена українська історія понять враховує прагматичний запит суспільної трансформації не лише у самій структурі «логеуму» базових понять, а й у своїй загальній світоглядній орієнтації.

У якій мірі історична наука взагалі здатна бути не якоюсь закритою системою інтелектуальної комунікації професіоналів, а живим досвідом? Безперечно цікавість становить сформульоване К. Поппером питання про те, яким чином можна відрізнити систему, що презентує «*наш світ досвіду*», від інших подібних систем. На думку самого вченого, цю систему «*нашого світу досвіду*» від інших подібних систем відрізняє те, що вона була піддана перевіркам і витримала їх. Під таким кутом зору «досвід» виступає вже як специфічний метод, за допомоги якого ми здатні відрізнити одну теоретичну систему від інших. К. Поппер вважає, що у відповідності з таким тлумаченням сама *теорія пізнання* (котра опікується, зокрема, й аналізом методу або процедур емпіричної науки), може бути описана як теорія емпіричного методу — *теорія того, що зазвичай називається «досвідом»*¹⁰.

У життєвому сенсі «історія повсякденності» є, з одного боку, варіантом деполітизації історичного самоспостереження, але з другого боку, — має чималий потенціал життєвого оновлення заскоружлих політичних схем шляхом талановитого спостереження конкретної історичної реальності, поглибленого розуміння сьогодення. У цьому сенсі можна говорити про перспективний синтез політичного, історико-методологічного та екзистенційного виміру. Такий синтез здатний наблизити історію до людини (й при цьому не завести людину у такі глибини історичного буття, звідки для неї вже не буде виходу; не буде, принаймні, вчасного пробудження для актуальної соціальної практики).

Поки на території України (вперше за весь період після Другої світової війни) будуть рватися снаряди й під уламками будівель гинутьимуть невинні діти, актуальним залишатиметься нагадування видатного європейця Томаша Гарріга Массарика про те, що «найглибшим аргументом на користь демократії є віра в людину, в її цінність, у її духовність та безсмертну душу; це справжня, метафізична рівність. З етичного погляду, демократія обґрунтована як політичне втілення любові до ближнього... Демократія є не лише державною формою, не лише тим, що записано в конституціях; демократія — це погляд на життя, що полягає в довірі до людей, у людяності і людськості, а довіри не буває без любові і любові не має без довіри». Як невтомно повторював Т. Массарик, «демократія — це дискусія. Проте справжня дискусія можлива лише там, де люди довіряють один одному і чесно шукають істину. Демократія — це розмова між рівними, розмірковування вільних громадян перед усією громадськістю»¹¹. Тож політичне мислення, яке приводить до політичних рішень, що вбивають довіру між людьми і людяність; що спотворюють розмову між рівними, знищуючи саме тлумачення рівності; що унеможливають вільні розмірковування вільних громадян — апріорі антидемократичне й у політичному відношенні історично безперспективне. Це є смерть діалогічної історії й початок історії монологічної, аполітичної за своєю суттю. Бо хіба ж є повноцінно політичними відносини між в'язнем і наглядачем, між рабом і паном. Прихована і відкрита ненависть, презирство і безперервна боротьба — це не простір повноцінної взаємодії в рамках політичних інститутів. Раби і в'язні — лише предмети, які стають об'єктами використання без застосування елементів суспільного договору, тобто без їхньої участі у політичному процесі.

Торкаючись дуже актуальної для людського буття в історії сьогодення проблеми «політичного синтезу істинного», Поль Рікер абсолютно слушно зауважував, що «саме в політичній владі зав'язується доля геоісторичної сукупності: міста-держави, нації, групи народів». На переконання вченого, у просторі суспільної взаємодії не існує проблеми, яка була б політично нейтральною, тобто не мала ніякого впливу на життя держави й не демонструвала «вторгнення політики в зону істини»¹².

Вітчизняна дослідниця історії Н. Яковенко цілком слушно наголошує на тій обставині, що Й.Г. Дройзен, як автор двадцятитомної «Geschichte der Preussischen Politik» («Історія пруської політики», 1855–1866 pp.), безперечно залишався палким пруським патріотом й принципово відкидав об'єктивізм Ранке, прямо називаючи історію «політикою, оберненою в минуле». Суттю й змістом такої історії Дройзен вважав державу, що виступала, за його окресленням, як «синтез епохи, сума актів волі, які її пронизують»¹³. Для оцінки багатоманітності теоретико-методологічних

рефлексій у царині сучасного історіописання цілком можна застосувати влучну метафору Ю. Кристевой щодо «пошуків втраченого часу» у романах М. Пруста: «Світ за вікном став менш цікавим художникові, ніж скло, крізь яке він цей світ бачив і осягав»¹⁴. У подібній ситуації проблема взаємозв'язку між політикою та історичною наукою заслуговує на більш предметну увагу. Адже з'явилося занадто багато охочих формувати уявлення про навколишній світ і про історичний шлях його становлення шляхом швидкої заміни розмальованих шибок у вікнах громадян.

Європейські історики про діалектику історичного і політичного

Історія як реальний процес і як наука невідворотно перетинаються з політикою у просторі громадянської свідомості. Ігнорування цього очевидного факту гарантує величезні суспільні неприємності «безкультурної» політичної взаємодії. Дослідницька увага до цієї проблеми з боку провідних наукових центрів старої Європи є зайвим доказом слушності такого роду зауваги. Приміром, лаконічна, але концептуально змістовна розвідка Р. Луді на сторінках швейцарського «Zeitschrift für Geschichte = Revue d'histoire» (2009 — № 3) прямо так і називається — «Глобалізація: зауваги щодо відносин між історією та політикою»¹⁵. На сучасному етапі наполегливого «вписування» української історичної методології у провідні інтелектуальні тренди західного історіописання й на тлі не менш наполегливих пошуків незалежною Україною свого власного місця на світовій арені (тобто практичного «вписування» реальної національної історії у історію світову) вже сама постановка такого питання видається надзвичайно своєчасною. Вже хоча б тому, що радикально зростає історична ціна хибних політичних рішень, і політична ціна хибних історичних оцінок. За пострадянський період наполегливої деідеологізації та деполітизації у багатьох гуманітаріїв виробився своєрідний захисний рефлекс (а у найбільш «обачних» навіть хвороблива алергічна реакція на цілком природний і усталений ще з часів Фукідіда політичний контекст фахового аналізу історичної ситуації). Такий інтелектуальний атавізм доби тоталітарної цензури суспільної свідомості призводить, на нашу думку, до небезпечного паралічу надзвичайно цінних сегментів історичного досвіду. Позиція «дисциплінованої дисциплінарності» в умовах активного використання історії як знаряддя політичної аргументації багато в чому сприяє невмирущій популярності «старих граблів історичного досвіду», що у вирішальні моменти реальної історії вкотре сприймаються як нові. Й у цьому немає нічого дивного, оскільки інтелектуальна самоцензура на етапах «переляканої» демократії не менш ефективна, ніж насильницька інтелектуальна стерилізація доби «заяляючого» тоталітаризму. Підсумок однаковий — блокування тривожних сигналів реаль-

ності, яку покликаний осягати історик на основі переосмислення попереднього людського досвіду. Можна спостерігати своєрідну реверсивну логіку ігнорування соціальної функції історичної науки. Замість використання історичного досвіду для осмислення реальності здійснюється цілком безпечно у політико-ідеологічному сенсі переформатування минулого на основі замовного образу сьогодення. Р. Луді називає це «політичною мобілізацією образів історії». У рамках такої моделі, попри гучні заклики до об'єктивізації й деполітизації професійного історичного мислення, триває своєрідна *політична освіта навпаки*, небезпечна «втеча від реальності», яка напрочуд легко може перетворюватися на філологічно більш «прикольну» дорогу до рабства, на перемогу псевдоісторичного «гламуро-дискурсу». Дослідник наголошує на важливій ролі правової державності у справі гарантування безпеки структур громадянського суспільства і попередження їхньої політичної колонізації»¹⁶.

Суть проблеми не у примітивному «відключенні» політичного мислення історика, а у зміні якісних характеристик такого мислення, у підвищенні рівня його теоретичної та методологічної культури. Адже на етапах пошуків прийнятної моделі свободи і демократії таке мислення обов'язково має ставати мисленням вільної людини, яка *здатна* зрозуміти, що таке свобода і демократія. Лише політично зріла (в широкому інтелектуальному сенсі), а не перелякана з дитинства історична наука має шанс уникнути ганебної ролі політичної обслуги.

Авторитетний німецький дослідник Штефан Трьобст у своїй розвідці під назвою «Забута зміна парадигми? Історична наука і політика на сході Європи» (2009)¹⁷ висловив цілком слушну думку, що зміна режимів у країнах Центрально-Східної Європи і розпад Радянського Союзу мали принаймні два серйозних наслідки для історичної науки: з одного боку історики Східної Європи вишукували можливості відродження докуністичної історіографічної традиції і вписування у наявну систему міжнародних стандартів та напрямів. З другого боку, міжнародна наукова спільнота відчула новий інтерес до історії Східної Європи в цілому і мала розвивати цей особливий сегмент історіографії. Протягом наступного десятиліття після зміни політичного ландшафту відбувалася кристалізація цього інтересу у низці спеціалізованих досліджень¹⁸. Автори таких праць аналізували не лише інновативний потенціал істориків сходу Європи, а й успадкований ними тягар державно-соціалістичної спадщини. Йдеться, зокрема, про сам гіпертрофований механізм історичних досліджень, який здебільшого зберігся, але залишався недофінансованим та методично й теоретично відсталим. Водночас, інтернаціоналізація наукової сфери відбувалася за моделлю славнозвісної «втечі мізків» (*brain drain*) молодих гуманітаріїв та представників соціальних наук. Серйозну тривогу викли-

кало й триваюче звуження національно-історичного світогляду та тісне зрощення інтересів «чиновної» історичної спільноти з новими політичними елітами. У цьому сенсі навряд чи великою несподіванкою для широкої європейської громадськості мав би бути потужний воєнізований протест ультра-націоналістів спільно з посткомуністами на теренах нового члена ЄС Болгарії проти підтриманого двома німецькими фондами історико-культурного виставкового проекту, де пропонувалася критична інтерпретація одного з глорифікованих місць пам'яті болгарської національної історії¹⁹. Те здивування, що викликали як домінування націонал-центричності історієписання, політики і громадської думки, так і тісна взаємодія політиків з істориками, зробило очевидним кричуще нерозуміння не лише еволюційних процесів після 1989 р., а й змістовних характеристик часового проміжку, що передував революційним перетворенням. Хоча обидва феномени, націонал-соціалізм та тісний зв'язок між політикою й історіографією, не були характерними виключно для болгарського варіанту пізнього комунізму²⁰.

Десталінізація п'ятдесятих років як у сфері політики, так і у царині історієписання спричинила лібералізацію у формі реабілітації «соціалістичного патріотизму, котрий на попередньому етапі піддавався критиці як «великоболгарський шовінізм», що призвело, у підсумку, до справжньої зміни парадигми. Паралельно цим диплом історика, як універсальне кваліфікаційне свідоцтво глибокого засвоєння ідеологічних засад марксизму-ленінізму, перетворився для партійних кадрів та державних функціонерів на своєрідну передумову успішної кар'єри. Дипломовані історики й історики з науковим ступенем десятками перетворювалися з викладачів та науковців на працівників Центрального Комітету, галузевих міністерств і навіть на членів Політбюро і кабінету міністрів. Надалі вони вже у своїй новій ролі почали визначати кадрову політику і пріоритети діяльності істориків різноманітних наукових інститутів, університетів, партійних шкіл і сфери шкільної освіти в цілому. Тож тісний інституційний і персональний взаємозв'язок історичної науки із державною та партійною номенклатурою не є результатом демократичного повороту на межі 90-х рр., а є скоріше спадщиною ідеологічної «відлиги» 50-х років²¹. Водночас, можна констатувати, що зазначені феномени не були характерними лише для комуністичної та посткомуністичної Болгарії. Аналогічну ситуацію можна було спостерігати й у сусідніх Албанії, Румунії або у державах колишньої Югославії, так само як і у Греції, Туреччині, на теренах усієї Центрально-Східної Європи включно з пострадянськими країнами Балтії та регіоном СНД.

Взаємовпливи ідеології та історіографії, політики та історичної науки на теренах тієї частини Європи, що перебувала у зоні радянського

домінування за часів «холодної війни» були у період 1976–1982 предметом масштабних дослідницьких проектів, підтриманих Фондом «Фольксвагена» на базі семінару Східноєвропейської історії Кельнського університету. У реалізації цього проекту взяли участь близько 30 західнонімецьких, швейцарських та австрійських істориків, зайнятих східноєвропейською проблематикою. На жаль, матеріали проведеного у 1977р. в рамках даного проекту великого симпозіуму так і не були опубліковані достатнім накладом (було виготовлено лише декілька десятків екземплярів)²². Не були ці матеріали поширені й у формі окремих публікацій або у вигляді підсумкової доповіді. Тим не менш наявний консолідований матеріал дозволяє сформулювати уявлення про кінцевий продукт реалізації зазначеного проекту та його загальну конфігурацію²³. Ініціатором і керівником проекту «Взаємозв'язок історіографії і політики у Східній Європі» був кельнський історик Гюнтер Штюкль (1916–1998). Цей австрійський протестант вивчав славистику та історію у Кенігсберзі, а у 1938 у Бреслау захистив дисертацію щодо німецько-словянських прикордонних стосунків у 16-му ст.²⁴. Цікаво, що габілітаційна докторська дисертація вченого (1953) була присвячена історії козацтва (*Stökl, Günther. Die Entstehung des Kosakentums. — München, 1953.*) Після габілітації вчений переїхав з Відня до Кельна, де очолив кафедру Східноєвропейської історії у місцевому університеті²⁵. Поява у 2009 р. доопрацьованого видання праці Г. Штюкля «Російська історія. Від початків до сучасності» (1962) зробила автора широко відомим далеко за межами його безпосередньої сфери наукової спеціалізації²⁶. Водночас Г. Штюкль продовжував інтенсивно працювати як менеджер наукових проектів та політичний консультант. Протягом 1966–1991 рр. вчений виконував обов'язки відповідального редактора фахового видання «Щорічники східноєвропейської історії» (*«Jahrbücher für osteuropäische Geschichte»*), залишався членом правління *Федерального інституту досліджень марксизму-ленінізму / Інституту радянології (згодом Федерального інституту міжнародних та східних наукових досліджень (Bundesinstituts für internationale und Ostwissenschaftliche Studien — BIOst)* у Кельні, а також у складі керівних органів Німецького товариства дослідження проблем Східної Європи у Берліні. У 1980 р. Г. Штюкль заснував також *Спілку істориків Східної Європи (Verband der Osteuropahistoriker — e. V. VON)*. Залишаючись дослідником давньої історії Росії і Московської держави, вчений серйозно осмислював і складну історію формування свого наукового напрямку на німецькомовних теренах та, відповідно, торкався проблем взаємозв'язку східноєвропейських досліджень і східноєвропейського напрямку практичної німецької політики відповідних етапів²⁷.

Зацікавленість проблематикою переплетення політики та історіографії була для вченого органічно притаманною. Безпосередньо цими питан-

нями у ВІОst займався під його керівництвом відомий політолог К. Марко, який окрім іншого спеціально досліджував наукову політику КПРС і, зокрема, радянську практику управління історичною наукою²⁸. Характерно, що у процесі своєї реалізації протягом періоду 1976–1982 рр. попередній універсальний і системний проект Г. Штьокля отримав цілеорієнтоване регіональне і тематичне спрямування. Зрештою сформувалися три основні регіональні напрями досліджень: Південно-Східна Європа, Центрально-Східна Європа і СРСР/Росія. Активність на першому напрямі знайшла втілення у низці доповідей по окремим країнам (Болгарія, Румунія, Угорщина, Югославія, Албанія). Якщо говорити про другий напрям, то можна констатувати появу двох доповідей про Чехословаччину і жодної про Польщу. На третьому напрямі обидві доповіді про СРСР торкалися виключно історіографії неросійських націй та етносів. Ці пробіли лише частково компенсувалися матеріалами Вісзеєрівського симпозиуму (1976), які однак виявилися доступними лише для обмеженого кола користувачів. Три матеріали, підготовлені в процесі реалізації проекту Г. Штьокля, лягли в основу серйозних монографій²⁹. Два інших матеріали були підготовлені але не опубліковані. Однак більшість звітів про дослідження побачили світ у згаданому виданні Г. Штьокля «*Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*» а також щорічнику Мюнхенського Південно-Східного інституту «*Südost-Forschungen*». Тож, можна констатувати, що домінування етноцентристських поглядів у царині історичної науки на європейських просторах від Тирани до Талліна уперше констатувалося не з 1989/91 рр., а суттєво раніше, ще з 1960-х рр. Те ж саме можна сказати і про практику рекрутування еліт, що мало змінилася після краху режимів. Ці процеси уважно відслідковувалися і детально аналізувалися європейськими науковими центрами.

Можна зробити висновок, що динамічні процеси у спільному просторі історії і політики давно є об'єктом фахової уваги з боку серйозних акторів європейської історії. Для нас цей досвід цікавий перш за все з точки зору організації адекватного історичного самостереження. Українська «широка громадськість» знає про навколишній світ досить чимало, але при цьому примудряється про самих себе не знати практично нічого.

Українська демократизація і гуманістичний євростандарт

Рациональність європейського мислення, як мислення у першу чергу системного, залишається недосяжною лінією горизонту у просторі практики українського державотворення. Відсахнувшись від проблемної логіки соціально-економічних формацій і поринувши у звабливу свободу нової розкутості мислення, ми, мабуть, зарано зреклися попередніх навичок тлумачення динаміки «структур», обмежених у часі і просторі.

Здобувши спокусливе відчуття планетарної цілісності в рамках нового глобалізаційного мислення й побачивши «планету як ціле», ми так і не спромоглися як слід роздивитися «Україну як ціле». В умовах запущеної регіоналізації «картина України» розсипається неначе розбите дзеркало. Це є не стільки наслідком посилення регіонів, скільки підсумком дезінтеграції «Центру». Досить наївно розраховувати, що усі економічні, соціальні та моральні проблеми українства будуть вирішені в разі їх перекладення на плечі місцевих органів влади. Чи відбудеться реальне оздоровлення морального клімату у суспільстві після остаточної передачі всієї повноти влади від центрального боярства сучасним місцевим князькам? Сподівання на це видаються такою ж наївністю, як і розрахунок на миттєве оздоровлення ситуації після миттєвого перенесення центру прийняття стратегічних рішень до Брюсселя, Вашингтона або Москви. У цьому сенсі сучасна запекла суперечка політичних олімпійців з приводу калорійності російського бублика і плюралістичних дірок європейського сиру має досить скромну гносеологічну перспективу. Адже парадоксальне українське сполучення неперевершеного суспільного авторитету церков із одночасним лідерством у світових кримінально-корупційних рейтингах давно є реальним показником дієвості Божих заповідей на українських теренах, тихо поділених між сучасними економічними партизанами і підпільниками.

Самовіддано апелюючи до епістемологічних глибин грецької демократії, не варто забувати, що, як зауважував Анрі Валлон, «рабство було санкціоновано у греків самим фактом свого існування, законом і суспільною думкою». Ця ідея червоною ниткою проходила через усі сталінські підручники з історії стародавнього світу (і це, між іншим, прадавня європейська традиція). Мудрий Аристотель, приміром, взагалі виключав рабів з будь-якого *суспільства* «як нездатних до щастя і до життя, влаштованого згідно із власним баченням майбутнього». Від раба вимагалися таланти і вправність у виконанні обов'язків. Потрібно було також, щоб він був вірним і мовчазним. Що стосується гідності у власному сенсі цього слова, то для раба вона заперечувалася в принципі³⁰.

Моральний занепад у центрі і на місцях — це плід застарілого рабства духу «спільноти вільновідпущеників», закомутованої у систему рабської взаємозалежності авторитарно-кланових соціальних мереж, що ховаються під оболонкою примарної солідарності. Корупційне заручництво закритих акціонерних товариств української політики залишається, на жаль, найбільш поширеним регулятором її системних зв'язків навіть в умовах радикалізації націоналізму.

Як слушно застерігав у вступі до своєї ґрунтовної «Політичної теорії» Ю. Габермас, суто націоналістична концепція народу (*des «Volkes»*) не

лише не відповідає вимогам культурної та світоглядної гетерогенності населення, а також індивідуалізованим конституції правової держави. Така модель міфологізації народу взагалі суперечить комплексному характеру структури функціонально диференційованого суспільства³¹. На маргінезі демократичної Європи (навіть під час виборів до супердемократичного Європарламенту) ми можемо спостерігати безліч прикладів ігнорування сакраментальної вимоги статті 3 Статуту РЄ щодо зобов'язання «визнати принципи верховенства права та здійснення прав і основних свобод людини всіма особами, що знаходяться під його юрисдикцією»³².

Тривалий процес *унезалежнення* державного апарату від основної маси все більш економічного і соціально залежних громадян незалежної України суттєво поглибив онтологічну і гносеологічну кризу гуманітаристики внаслідок розриву з реальним життєвим світом людей. Складне мереживо закритих міжнародних зв'язків численних державних інституцій, різного роду «високих трибун» і «столів переговорів», широчезне віяло різноманітних гучних заходів та масштабних акцій вже давно перестало цікавити звичайного громадянина. Цього громадянина хвилює лише практичний результат — можливість повної реалізації його невід'ємних людських прав як в Україні, так і за її межами.

Виявившись безсилою перед політичним егоїзмом українських кланів та політично корисливою сліпотою авторитетних європейських інституцій, українська євроінтеграційна модель роками рятувалася за склом рукотворної бюрократичної колби. Тому, мабуть, і не змогла вона віднайти спосіб для свого реального, а не лише суто вербального втілення. Гомункулу української політичної нації так і не вдалося опанувати власний час, тобто у повній мірі скористатися унікальним історичним шансом вільного і мирного вибору нової моделі колективного життя, не вдалося задіяти величезний творчий потенціал європейської матриці тлумачення ключових понять історії та права, філософії людини і соціальної теорії. Попри абсолютну зовнішньополітичну солідарність із об'єднаною Європою, Україні за своїми внутрішніми параметрами й досі не вдається наблизитись до омріяних європейських стандартів. Більше того, відбувається очевидний занепад матеріальних засад соціального співжиття і регрес базових показників добробуту й соціальної захищеності значних верств українського населення. Як наслідок, посилюються міграційні настрої (особливо серед молоді), оскільки стає усе менше аргументів на користь того, що «Україна — це Європа!».

Розмірковуючи над герменевтичним потенціалом комплексного історичного мислення, видатний теоретик історії Райнгард Козеллек наголошував на самостійній ролі історичної науки як «підвиду осмислення сенсу буття» на зразок теології, юриспруденції або поезії. В рамках

подібного тлумачення динамічної суті історичної свідомості «людина з її потягом до осмислення не може обійтися без трансформації досвіду історії у смисл буття, герменевтичного опрацювання набутих досвіду, без якого неможливе її подальше існування»³³. Українцям бракує навичок якісного опрацювання історичного досвіду й, зокрема, досвіду переосмислення сенсу політичного буття єдиної нації. Когорти політичних орендарів послідовно змінювали одна одну, вдало уникаючи будь-якої політичної відповідальності. Зі зламом попереднього досвіду так і не відбувалася зміна методів, не здійснювався перехід до самостійного переосмислення історичного досвіду національної спільноти як солідарності нового типу. Попередній досвід, як такий, що зобов'язує до раціональної поведінки, як такий, що актуалізує проблему історичної відповідальності, заподадливо витирався зі скрижалей суспільної пам'яті, котра давно нагадує стару шкільну дошку, що легко кориться будь-якій новій мокрій ганчірці. Для характеристики українського варіанту поєднання політичної теорії і політичної практики більше пасує поняття «темпоралізація утопії».

Реймон Арон у відомій праці «Опій інтелектуалів» наголошував, що «усі політичні режими пропонують шанси тим, хто має талант маніпулювати словами та ідеями». Як влучно зауважив філософ, більше не військовий командир, сильний своєю сміливістю чи багатством, захоплює трон. Це робить оратор, який зумів переконати юрбу, виборців чи конгреси. Доктринер, який виробив певну систему думки. Клерки й освічені люди ніколи не відмовлялися узаконювати владу. У сезони збору політичного врожаю (тобто під час виборчих кампаній) широким попитом користуються гнучкі «ідейні модулі». Наші політичні провідники ніколи особливо не переобтяжували себе розробкою власних деталізованих доктрин, прагматично зосереджуючись на реальних питаннях повсякденного менеджменту приватизованих партійних структур. За існуючих правил гри завжди можна скористатися готовими ідеологічними матрицями, запозиченими на зовнішніх інтелектуальних ринках. Так, власне, й сформувалася кожна нова каста «полум'яних пропагандистів», що із задоволенням культивувала свою цілковиту залежність від підклимних спонсорів.

Одним із ключових принципів суспільного ладу визнається принцип плюралізму, багатоманітності в політичній, економічній та ідеологічній сферах суспільного життя. Ідеологічний плюралізм передбачає багатоманітність ідеологій, заборону на визнання жодної ідеології державною. Держава покликана гарантувати свободу суспільної діяльності і має орієнтуватися на узгодження принципу етнічної багатоманітності із завданням збереження політичної єдності українського народу. Це перед-

бачає конституційне визнання усіх етносів, що населяють Україну. Достатньо згадати преамбулу Конституції України, де зазначається, що Верховна Рада України приймає Конституцію — Основний Закон України від імені Українського народу — *громадян України всіх національностей*³⁴. Тож, цілком очевидно, що українська конфігурація «етноцентризму» і «антропоцентризму» давно окреслена і зафіксована законодавчо. Однак, внаслідок небезпечного дефіциту правового мислення ця раціональна конфігурація не справляє належного впливу на суспільну свідомість. Коли розбалансованим є стартовий *ціннісно-нормативний комплекс*, то непевними будуть і наступні *нормативні моделі та інститути*.

Для посттоталітарної трансформації української суспільної свідомості подібне зауваження видається принциповим. В умовах надзвичайної поширеності зручного громадянського рабства і політичного холуйства завжди існує величезна спокуса «одержавити» (або й взагалі приватизувати) *суспільний лад* за допомогою необмежених можливостей дисциплінованого *державного ладу*. За роки української незалежності встояти перед цією спокусою не змогла жодна політична сила. Однак найгірше, коли замість *державного ладу* взагалі витворюється система *державного безладу*. Це нищить реальне матеріальне підґрунтя української демократії, заганяє українську свободу у боргову яму, у економічну невизначеність і невідворотно наближає чергову економічну катастрофу української ідеї. Вельми симптоматичним виглядає суто клановий ефект подібної стратегії. Безумовно цікавим є те, що економічний стан передового загону українських патріотів поліпшується всупереч загальносуспільному наближенню до прірви.

Дається взнаки брак історичного досвіду продуктивного соціального діалогу, рабські атавізми українського громадянського суспільства. У цьому сенсі вразливість українського історичного досвіду як переважно досвіду революцій, контрреволюцій та нескінченних «національно-визвольних змагань» стає особливо очевидною. Відчувається гострий дефіцит системно узагальненого і ретельно проаналізованого досвіду ефективного державного будівництва й організації раціональної взаємодії в рамках усієї спільноти. Коли бракує комплексного аналізу сьогодення і такого ж комплексного аналізу минулого, тоді відсутня необхідна база для порівняння. Немає чого порівнювати й на основі чого робити загальні висновки щодо відповідності або невідповідності актуальної національної стратегії. Тому, мабуть, і досі національне майбутнє спрощено інтерпретується кожним на власний розсуд, виключно як майбутнє персональне. Бракує загальнодоступної, системної, багатоаспектної, міждисциплінарної аналітики, котра на виході здатна «підсвітити» і зробити зрозумілими орієнтири суспільного поступу.

¹ *Аристотель*. «Политика» / Пер. С.А. Жебелева / Аристотель. Сочинения: В 4-х т. — Т. 4. — М.: Мысль, 1983. — С. 376.

² *Данто А.* Аналитическая философия истории / Пер. с англ. А.Л. Никифорова, О.В. Гавришиной. — М.: Идея-Пресс, 2002. — С. 32–33; 30.

³ *Берк П.* Вступ. Нова історія: її минуле і майбутнє / Нові перспективи історіописання / За ред. П. Берка; Пер. з англ. — К.: Ніка-Центр, 2004. — С. 8–9.

⁴ *Becker H.* Politische Bildung in Europa / Aus Politik und Zeitgeschichte (APuZ 46–47/2012) — [Електронний ресурс]: eurotopics.net | fluter.de | hanisauland.de | apuz | izpb | deutschlandarchiv

⁵ Europarat, Schlusserklärung des zweiten Gipfeltreffens des Europarats am 10./11.10.1997 in Straßburg / Bulletin des Presse- und Informationsamts der Bundesregierung. — Nr. 86, 3.11.1997; «Education for Democratic Citizenship» / Council of Europe. Faltblatt zum Europäischen Jahr — 2007.

⁶ *Ясь О.* Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок XIX — 80-ті роки XX ст.): Монографія: У 2 ч. / за ред. В.А. Смолія. — К.: НАН України. Ін-т історії України, 2014. — Ч. 1. — С. 354.

⁷ *Кант И.* К вечному миру / Кант И. Сочинения: в шести томах (Общ. ред. В.Ф. Асмуса и др.). — М.: Мысль, 1966. — Т. 6. — С. 258, 296.

⁸ *Драгоманов М.П.* Старі хартії вільности. — Політична бібліотека, 1915. — С. 33.

⁹ *Колесник І.* Українська історіографія: концептуальна історія / За ред. В. Смолія. НАН України. Інститут історії України. — К.: Фенікс, 2013. — С. 11, 15.

¹⁰ *Поппер К.* Логика научного исследования / Пер. с англ.; общ. ред. В.Н. Садовского. — М.: Республика, 2005. — С. 36–37.

¹¹ *Віднянський С.В., Мартинов А.Ю.* Об'єднана Європа: від мрії до реальності. Історичні нариси про батьків-засновників Європейського Союзу. — 2-ге вид., доп. і перероб. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. — С. 56–57.

¹² *Рікер П.* Історія та істина / Пер. з фр. В.Й. Шовкуна. — К.: КМ Academia; Пульсари, 2001. — С. 190.

¹³ *Яковенко Н.* Вступ до історії. — К.: Критика, 2007. — С. 129–130.

¹⁴ Цит. за: *Тягло А.В., Воронай Т.С.* Критическое мышление: Проблема мирового образования XXI века. — [Електронний ресурс]: <http://www.geocities.com/tyaglo/ct/index.html>

¹⁵ *Ludi R.* Globalisierung : Bemerkungen zum Verhältnis von Geschichte und Politik / Traverse : Zeitschrift für Geschichte = Revue d'histoire Band (Jahr): 16 (2009) — Heft 3. — S. 134–144. — [Електронний ресурс]: <http://dx.doi.org/10.5169/seals-99824>

¹⁶ Там само. — С. 135.

¹⁷ *Troebst S.* Ein vergessener Paradigmenwechsel? Geschichtswissenschaft und Politik im östlichen Europa / Themenportal Europäische Geschichte — www.europa.clio-online.de

¹⁸ *Ivanišević, Alojz u. a.* (Hg.), Klio ohne Fesseln? Historiographie im östlichen Europa nach dem Zusammenbruch des Kommunismus, Wien 2002; *Brunnbauer U.* (Hg.), (Re)Writing History. Historiography in Southeast Europe after Socialism. — Münster, 2004; *Antohi S.* in; *Trencsényi B.; Apor P.* (Hgg.), Narratives Unbound. Historical Studies in Post-Communist Eastern Europe. — Budapest, 2007; *Kopeček M.* (Hg.) Past in the Making. Historical Revisionism in Central Europe after 1989. — Budapest, 2008.

¹⁹ *Troebst S.* «Budapest» oder «Batak»? Varietäten südosteuropäischer Erinnerungskulturen. Eine Einführung, in: *Brunnbauer U.; Troebst S.* (Hgg.) Zwischen Nostalgie und

Amnesie: Die Erinnerung an den Kommunismus in Südosteuropa. — Köln, 2007. — S. 15–26. Zum Projekt selbst vgl. Baleva, Martina; Brunnbauer, Ulf (Hgg.): Batak — ein bulgarischer Erinnerungsort. Ausstellung / Batak kato mjasto na pametta. Izložba. — Sofia, 2007.

²⁰ Див: Hadler F. Drachen und Drachentöter. Das Problem der nationalgeschichtlichen Fixierung in den Historiographien Ostmitteleuropas nach dem Zweiten Weltkrieg, in: Conrad, Christoph; Conrad, Sebastian (Hgg.), Die Nation schreiben. Geschichtswissenschaft im internationalen Vergleich. — Göttingen, 2002. — S. 137–164.

²¹ Див.: Troebst S. Geschichtswissenschaft im postkommunistischen Ost(mittel)europa. Zwischen Vergangenheitspolitik und Erinnerungskultur, in: DeutschlandArchiv — 42 (2009). — S. 87–95.

²² Stökl G. (Hg.), Die Interdependenz von Geschichte und Politik in Osteuropa seit 1945. Historiker-Fachtagung der Deutschen Gesellschaft für Osteuropakunde e. V., Berlin, vom 9–11.6.1976 in Bad Wiessee. Protokoll. Hektographiertes Manuskript — Stuttgart, 1977.

²³ Див.: Stökl G. Schlussbericht über das Forschungsprojekt «Die Interdependenz von Historiographie und Politik in Osteuropa» (Köln, 6. Januar 1983). In: Themenportal Europäische Geschichte (2009), / — [Електронний ресурс]: <http://www.europa.clio-online.de/2009/Article=369>.

²⁴ Див.: Stökl G. Die deutsch-slawische Südostgrenze des Reiches im 16. Jahrhundert. Ein Beitrag zu ihrer Geschichte, dargestellt anhand des südslawischen Reformationsschrifttums. — Breslau, 1940.

²⁵ Більш докладно з творчою біографією дослідника можна познайомитися у низці спеціальних публікацій: Geyer D. Osteuropa im Blick. Historiker Günther Stökl gestorben, in: Frankfurter Allgemeine Zeitung Nr. 73 vom 27. März 1998. — S. 44; Lemberg H. Elegant kritisch. Zum Tod des Osteuropaforschers Günther Stökl, in: Süddeutsche Zeitung vom 28/29. März 1998. — S. 17; Die Herausgeber: Günther Stökl 16.1.1916–20.3.1998, in: Jahrbücher für Geschichte Osteuropas 46 (1998). — S. 469; Leitsch W. Einige Erinnerungen an Günther Stökl's Dozentenjahre in Wien (1949–1956), in: ebd., S. 470–471; Nitsche P. Günther Stökl's Kölner Jahre, in: ebd. — S. 471–473.

²⁶ Stökl G. Russische Geschichte. Von den Anfängen bis zur Gegenwart. — Stuttgart 1962 (6, erw. Aufl. 2009).

²⁷ Див.: Stökl G. Das Bild des Abendlandes in den altrussischen Chroniken. — Köln, 1965; Stökl G. Der russische Staat in Mittelalter und Früher Neuzeit. Ausgewählte Aufsätze. — Wiesbaden, 1981; Stökl G. Die kleinen Völker und die Geschichte, in: Historische Zeitschrift 212 (1971). — S. 19–40; Stökl G. Osteuropa — Geschichte und Politik, in: 29. Jahresfeier am 23. Mai 1979 (Rheinisch-Westfälische Akademie der Wissenschaften. Geisteswissenschaften. Vorträge G 238). — Opladen, 1979. — S. 13–29; Stökl G. Zum Selbstverständnis des Faches Osteuropäische Geschichte, in: Jahrbücher für Geschichte Osteuropas 32 (1984). — S. 481–487; Stökl G. Das Studium der Geschichte Osteuropas von den Anfängen bis 1933, in: Oberländer E. (Hg.) Geschichte Osteuropas. Zur Entwicklung einer historischen Disziplin in Deutschland, Österreich und der Schweiz 1945–1990. — Stuttgart, 1992. — S. 3–11; Stökl G. Osteuropa und die Deutschen. Geschichte und Gegenwart einer spannungsreichen Nachbarschaft, 3. Aufl. — Stuttgart, 1982 (2. Aufl. München 1970; 1. Aufl. Oldenburg 1967).

²⁸ Marko K. Sowjethistoriker zwischen Ideologie und Wissenschaft. Aspekte der sowjet-russischen Wissenschaftspolitik seit Stalins Tod, 1953–1963. — Köln, 1964; Marko K. Streit in der sowjetischen Geschichtswissenschaft. Notiz zur ideologischen Gegenwartssituation in der Sowjetunion (Berichte des Bundesinstituts für Ostwissenschaftliche und Internationale Studien, 23-1972). — Köln, 1972; Marko K. Zusammenfassung, in: Stökl G. (Hg.), Die Interdependenz von Geschichte und Politik in Osteuropa seit 1945 / Historiker-Fachtagung der

Deutschen Gesellschaft für Osteuropakunde e. V., Berlin, vom 9–11.6.1976 in Bad Wiessee. Protokoll. Hektographiertes Manuskript, Stuttgart 1977. — S. 214–228.

²⁹ *Fischer H.* Politik und Geschichtswissenschaft in Ungarn. Die ungarische Geschichte von 1918 bis zur Gegenwart in der Historiographie seit 1956. — München, 1982; *Ludwig M.* Tendenzen und Erträge der modernen polnischen Spätmittelalterforschung unter besonderer Berücksichtigung der Stadtgeschichte. — Berlin, 1983; *Troebst S.* Die bulgarisch-jugoslawische Kontroverse um Makedonien 1967–1982. — München, 1983.

³⁰ *Валлон А.* История рабства в античном мире / Отв. ред. О.Ю. Иванова. — Смоленск: Русич, 2005. — С. 267; 272.

³¹ *Habermas J.* Politische Theorie [Philosophische Texte. Studienausgabe in fünf Bänden, Band 4]. — Frankfurt am Maine : Suhrkamp Verlag, 2009. — S. 11.

³² Статут Ради Європи (Лондон, 5 травня 1949 року). [Офіційний переклад] // Збірка договорів Ради Європи. Українська версія. — К.: Парламентське видавництво, 2000. — С. 13.

³³ Там само. — С. 120.

³⁴ Там само. — С. 109–111.

Статья посвящена актуальным практическим и методологическим проблемам взаимосвязи истории и политики в контексте осмысления базовых коммуникативных оснований профессионального историописания. Оцениваются перспективы усиления социальной ответственности исторической науки. Анализируется европейский опыт формирования «демократической компетенции» граждан и возможности влияния исторической науки на развитие политической культуры.

Ключевые слова: история, политика, демократическая компетентность, политическая культура.

The article deals with topical practical and methodological problems of interacting history and politics with a purpose to understand communicative basis of professional historiography, to realize the perspectives of enhancing social responsibility of historical science and to study European experience in shaping «democratic competence». The possibility of historical science to influence the development of political culture is also analysed here.

Keywords: history, politics, democratic competence, political culture.